

گزارش رونمایی کتاب بازار در شهر اسلامی

نویسنده: خیزران اسماعیل زاده

معماران - آیین رونمایی از کتاب بازار در شهر اسلامی در تاریخ 3 خرداد 96 در محل موزه ملک با حضور اساتید، دانشجویان و علاقه‌مندان برگزار شد.

در این مراسم ابتدا آقای حسینی مدیر موزه ملک به بهانه مباحث مطروحه در کتاب از حاج حسین ملک یاد کرد که با وقف مجموعه مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک بنیان حرکتی فرهنگی را پایه گذاشت.

سخنران بعدی آقای حسین سلطان زاده بود که در مورد تاریخ بازار در ایران و ویژگی‌های آن سخنرانی کرد. عبدالله انوار به خاطرات خود از بازار تهران پرداخت و اکبر تقی زاده از تجربه مشارکت و توان نیروی انسانی بازار در بازسازی و حفظ و احیاء بازارهای تاریخی با توجه به تجربه بازار تبریز سخنرانی ایراد کرد. سپس کتاب بازار در شهرهای اسلامی توسط مترجم کتاب خانم خیزران اسماعیل زاده معرفی شد.

در این قسمت متن سخنرانی خانم اسماعیل زاده به عنوان معرفی کتاب ارائه می‌شود:

نخست کلیاتی درباره اهمیت کتاب گفته خواهد شد، که ضمن اینکه چشم‌اندازی درباره کتاب می‌دهد، دلایل ترجمه این کتاب به فارسی را نیز روشن خواهد کرد.

کتاب بازار در شهر اسلامی همان‌طور که از نامش پیدا است روی بازار تمرکز دارد، (البته خواننده در متن با اصطلاحات دیگری نیز آشنا خواهد شد، مثل سوق، خان، بدستان، قیصریه، سرای که همگی به مراکز دادوستد و تجارت سنتی در این منطقه اشاره دارند) و شامل تعداد قابل توجهی از منابع در بخش یادداشت‌ها و کتابشناسی هر مقاله به زبان‌های مختلف از جمله فارسی، عربی و انگلیسی است که غنای محتوای آن را برای دانشجویان و پژوهشگران بیشتر کرده است.

تمرکز بر یا بررسی بازار، تنها از منظر معماری و طراحی شهری نیست، بلکه همان‌طور که نگاهی به سابقه نویسندگان که از دیسپلین‌های مختلف دانشگاهی آمده‌اند نشان می‌دهد، مطالعات تاریخی، جامعه‌شناسانه و انسان‌شناسانه را هم در برمی‌گیرد. قرار نبوده کتاب خصلتی دانشنامه‌ای داشته باشد، بنابراین نه تمام بازارها که تعدادی از آنها در شهرهای دمشق و حلب، بوسا، صنعا، نابلس، کابل، یزد و تهران بررسی شده‌اند.

قبل از اشاره به برخی مقالات مهم و موضوع و دلایل اهمیت هر کدام، می‌توان به کلیاتی درباره تمام مقالات اشاره کرد که در واقع رویکرد اصلی در تدوین این کتاب و ویراستار مجموعه آقای قاری پور بوده و در فصل اول کتاب نیز به آنها اشاره شده است:

1. اول اینکه کتاب دانشنامه‌ای نیست و همان‌طور که اشاره شد تنها به فرم و معماری نمی‌پردازد، بلکه سوالات

کاملاً مضمونی را در مواجهه با بازار در شهر طرح می‌کند.

2. در مقالات وضعیت فعلی بازارها طی فرایند تأسیس و تغییر آن از آغاز تا به امروز در نظر گرفته شده. بنابراین به بازار به‌عنوان یک مرکز تجاری سنتی در مقابل و نقیض مراکز مدرن مثل مال‌ها و پاساژها نگاه نشده، هرچند درباره روابط متقابل بین این دو در دوران مدرن و تأثیرات آنها بر همدیگر تا حد زیادی در برخی مقالات اشاراتی وجود دارد.

3. بازارها در قیاس با کاخ‌ها یا مساجد که توسط قدرت‌ها سیاسی یا مذهبی ساخته می‌شدند توسط نیروهای متنوع مردمی و اجتماعی ساخته شده‌اند، و این مسئله‌ای است که آنها را از باقی بناها و فضاهای معماری متمایز و درخور مطالعات پیچیده‌تری می‌کند، هرچند خودش به عنوان یک نهاد اجتماعی در موارد بسیاری با نیروهای سیاسی و مذهبی هم‌پیمان شده یا علیه آنها شورش کرده، اینها پرسش‌هایی هستند که کتاب بازار در شهر اسلامی به آنها توجه شده است.

4. نکته مهم آخر در مورد کتاب و البته نویسندگان مقالات این است که کتاب خصلت شرق‌شناسانه ندارد، حتی در مقالاتی مثل مقاله ناصر رباط درباره سوق دمشق برخی مفاهیم شرق‌شناسانه مثل نمونه آرمانی یا ایده‌آل‌تایپ به پرسش کشیده شده و در مورد غلط بودن چنین ایده‌هایی با توجه به نمونه موردی سوق دمشق استدلال شده است.

مباحث معاصر درباره شهرهای اسلامی از مدل شرق‌شناسانه کلاسیک سده نوزدهم سربرآورد. شهر اسلامی همچون قلمرویی ایده‌آل و کشف نشده توسط شرق‌شناسانی نظیر آلبرت حورانی و گوستاوفن گونام در دهه 1960 تحسین می‌شد و در اروپا سوژه نقاشی، ادبیات و حتی موسیقی بود. نگاه اروپاییان به شرق از نوعی علاقه آگزوتیک به «دیگری» نشأت می‌گرفت. به‌علاوه، این دیدگاه طبقه‌بندی کلیت ساختاری آن را به عنوان شهر رد می‌کرد، به این دلیل که شهر اسلامی مد نظر آنان از مدل‌های شهری «سازمان یافته» در غرب که دولت محلی یا شهرداری در آن حکم می‌راند، تبعیت نمی‌کرد. این دیدگاه در نگاهی دیگر شهر اسلامی را به عنوان مجموعه یا ساختاری شامل عناصری همچون مساجد و بازارها در نظر می‌گرفت و بدین ترتیب آن را از شهرهای اروپایی در سده‌های میانه متمایز می‌کرد.

بعدها، دخالت محققان و پژوهشگران تجدیدنظرطلب نوعی منظر درون‌ماندگار را در نگاه به شهر اسلامی طرح کرد: تأکید بر فرایند در مقابل فرم، و تأکید بر زمینه در برابر محتوا. این محققان کوشیدند تا علل آنچه را شرق‌شناسان هرج و مرج یا بی‌نظمی در شهرهای اسلامی توصیف می‌کنند، با تأکید بر عوامل اجتماعی سیاسی توسعه شهری توضیح دهند؛ ناآگاهی غربیان را ناشی از رویکرد اروپامحور آنان شمردند و «هرج و مرج» یا «عدم سازمان یافتگی» شکل شهرها را پیامد فقدان حاکمیت ندانستند.

شکل شهرهای اسلامی انعکاسی از کاربرد مفهوم امت و جامعه اسلامی در سطوح خرد و کلان است؛ چنان‌که السید مدعی است، شهر اسلامی سده‌های میانه لایه‌های گوناگون تغییر و تحول خود را آشکار می‌کند؛ و هر کدام از این لایه‌ها پیچیدگی مجموعه‌های متغیری از سیاست، اقتصاد و فرهنگ را به تصویر می‌کشد. چنین دیدگاهی، نه تنها ریشه‌های پیش از اسلام شهرهای اسلامی را تجزیه و تحلیل می‌کند و در نظر می‌گیرد، بلکه می‌کوشد پاسخی برای

این پرسش بیابد که آیا از اساس چیزی به نام شهر اسلامی وجود دارد یا نه؟ در مفهوم شهری شکل گرفته توسط مسلمانان، شهر جایی است که اقلیت‌های دینی و قومی مختلفی را در خود جای می‌دهد.

در همهٔ این توضیحات مختلف، بازار عنصر یا کیفیت یگانهٔ شهر اسلامی محسوب شده و نیز برای شرق‌شناسان، خصوصیت اصلی و وجه تمایز میان شهر در دو دنیای اروپایی و اسلامی است، حال آن‌که در چارچوب‌های نظری اخیر بازار بخشی از روند توسعه و یک کیفیت به شمار می‌آید، نه یک قلمرو فیزیکی. بازار ظرفیت آن را دارد تا راوی تاریخ توسعه، تغییر و حتی انقلاب در درون جامعه باشد.

جدیدترین نمونهٔ آن ماجرای تارک الطیب محمد بوعزیزی دستفروش تونسی است که در 17 دسامبر 2010 پس از آن‌که از سوی یک مأمور شهرداری مورد آزار قرار گرفت، خود را در یک بازار موقت در سیدی بوزید، شهر کوچکی در تونس، به آتش کشید. این واقعه جنبش‌هایی را در تونس ایجاد کرد که بعدتر به مصر و یمن و بحرین و دیگر کشورهای عربی گسترش یافت، و هم اکنون سیاست را در تمام منطقه دوباره شکل داده است.

فصل اول که توسط قاری پور ویراستار نوشته شده با اشاره به این توضیحات آغاز می‌شود و در ادامه مباحثی را درباره خاستگاه‌های بازار در منطقه و فرایند توسعه، کلیاتی درباره سازمان‌دهی داخلی بازارها و زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، و دینی، نقش بازار در شهر و ویژگی پیونددهندگی آن، همین‌طور بازار و مدرنیسم طرح می‌کند.

ناصر رباط، استاد دانشگاه ام آی تی و مدیر برنامه آقاخان، معمار و مورخ هم در فصل بعدی نمونه آرمانی یا ایده‌آل تایپ شهر اسلامی را با بررسی فرایند شکل‌گیری و پیگیری تغییر سوق دمشق به چالش می‌کشد و سعی می‌کند از نگاه شرق‌شناسانه دوری کند و مطالعات شهرهای سرزمین‌های اسلامی را به‌هم‌چنان کند. تعاریف کلیشه‌ای مثل اینکه شهر اسلامی از مسجد جامع مرکزی - دژ یا کاخ - بازار و باروها، همچنین تأکید نمونه‌های آرمانی بر مسائلی مثل قوانین شرعی، مسئله محرمیت و امثال این‌ها را نقد می‌کند و اساس این کلیت بخشی و متمایزسازی را مورد پرسش قرار می‌دهد.

معتقد است این کلیت‌سازی بخشی‌ها هنوز هم در نگاه به این شهرها به عنوان مکان‌هایی پر از رمز و راز، حواشی نوستالژیک و تجملی وجود دارد و طراحی‌های معاصر رو هم تحت تأثیر قرار می‌دهد. رباط قصد ندارد تا شواهد نظری تازه‌ای برای رد مفهوم ایده‌آل تایپ طرح کند، بلکه تلاش می‌کند تا مطالعاتی را که روی شهر اسلامی شده به‌هم‌چنان کند. از پیش‌فرض‌سازی پرهیز کند و بازار را مثل هر مکان دیگری در هر جای دنیا محصول پویایی‌های اجتماعی - سیاسی - فرهنگی می‌داند. بنابراین روی سوق دمشق تأکید می‌کند که بارها توسط نظریه‌پردازان کلاسیک به‌عنوان یکی از مصداق‌های مهم اثبات ایده‌آل تایپ شهر اسلامی طرح شده را طی یک فرایند خودبنیاد از شکل‌گیری تا امروز بررسی کنه‌تلاً طبق نظریه شهر اسلامی سوق باید با تمرکز بر اطراف مسجد جامع سازمان‌دهی شده باشد، اما سوق دمشق به نحوی که رباط استدلال می‌کند در نقطه مرکزی دو خط عمودی در یک نقطه از جنوب مسجد شکل گرفته است. در نهایت رباط با طرح مسئله سوق دمشق سعی می‌کند استدلال کند که چرا و چطور باید هر شهر اسلامی به شکل مفرد و خودبنیاد بررسی بشود، نه بر مبنای پیش‌فرض‌های کلیت‌ساز شرق‌شناسانه.

فصل دیگری به قلم فائزه ام طوطح، دانشیار مطالعات بین‌الملل، در دانشگاه ولس در امریکا و دانش‌آموخته انسان‌شناسی اجتماعی فرهنگی است. این مقاله با تمرکز بر تأثیر تجارت بر سوق الحمیدیه به عنوان یک نهاد اجتماعی-اقتصادی-سیاسی در شهر، مقاله ناصر رباط را تکمیل می‌کند. طوطح نشان می‌دهد سوق الحمیدیه که توسط عثمانی‌ها و در اواخر قرن نوزدهم بنا شد، چطور می‌تواند بازتاب تغییر نگرش تجار و حاکمان به خود باشد. قسمی از این تغییر نگرش با درک نگاه غربی به خود و در تلاش برای اصلاح آن از طریق شرکت در نمایشگاه‌های بین‌المللی و با تغییرات فرمی در معماری بازار همچون راسته‌ها و گذرگاه‌های طاقی شکل اتفاق افتاد. در واقع طوطح ویژگی روانشناسانه گذار از سنت به مدرنیته را در فرم و نحوه اداره سوق الحمیدیه مورد توجه قرار می‌دهد. همچنین نقش بازار را به‌عنوان عامل فزاینده‌ی نقش شهروندان در شهر پررنگ می‌کند. به لحاظ فیزیکی نیز نقش سوق را در اتصال بین محلات مختلف بررسی می‌کند.

در فصل نهم سرای امیر در تهران، فاطمه سودآور فرمانفرمایان پژوهشگر مستقل و عضو مؤسس در بنیاد یادمان سودآور، بر نقش حامیان سیاسی در ساخت سرایی در بازار تهران تأکید می‌کند. و نشان می‌دهد که علی‌رغم این حمایت، این بازار به سبب فقدان برخی زیرساخت‌ها - مثل قنات‌ها یا کانال‌های آب شهری - با وجود پایتختی تهران همچنان به مرکز اصلی تجاری بدل نشد و این نقش را بازار تبریز به‌عنوان یکی از بین‌المللی‌ترین شهرهای منطقه در قرون گذشته بر عهده داشت. رونق و بهبود بازار تهران کاری بود که به کمک آقا مهدی تبریزی (ملک) نخستین ملک التجار ایران عصر قاجار و امیرکبیر صدراعظم انجام شد و در بنای سرای امیر تجلی پیدا کرد. بهبود کانال کشی و افزایش قنات‌ها، پاک‌سازی سبزه‌میدان و توسعه آن و تبدیل آن به ورودی بازار و ساخت مجموعه سرای امیر از این جمله است. سودآور که در این مطالعه از آرشیو خانواده ملک بسیار بهره می‌برد، بر طرح‌بندی اصلی بنا و تغییرات آن در طی سال‌ها تأکید می‌کند، دلایل سیاسی-اقتصادی رونق و افول آن را بررسی می‌کند و نگاه انتقادی تندی به تغییرات فرمی سرای امیر در متن بازار امروز تهران دارد. در مقاله سودآور علاوه بر اینکه سرای امیر ذیل نقش حامیان سیاسی بررسی می‌شود و نکات جالب تاریخی در باب سیاست اقتصادی در عصر قاجار و بخصوص در زمان صدراعظم امیرکبیر طرح می‌کند، تغییرات جزئی سرای امیر از زمان ساخت تا امروز و دلایل هرکدام از آنها بررسی می‌شود.

در فصل دهم آندرا دورانتی پژوهشگر علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، علاوه بر وصف ویژگی‌های ساختاری والده خان -که در قرن 16 م توسط مادر سلطان مراد پنجم و سلطان ابراهیم- و در مجموعه‌ای از خدمات رفاهی عمومی و به‌منظور تأمین هزینه‌های یک مسجد ساخته شد، تأثیر این خان در بازار استانبول بر سیاست در ایران عصر قاجار را نشان می‌دهد. در قرن نوزدهم این خان با جمعیت ایرانی-آذربایجانی (و موج سوم مهاجرت ایرانیان ذیل تجارت و عقد قرارداد ارزنه الروم-اولی مغول، دومی حکومت شیعیان) پیوند می‌خورد. با افزایش جمعیت ایرانیان در والده خان چنان شد که در اواخر قرن 19، حدود 4 هزار خانواده ایرانی در استانبول مقیم شدند. ایرانیانی که بیشتر به دادوستد فرش، کتاب یا صنعت مشغول بودند. رشد اقتصادی تجاری استانبول خود عامل این رونق بود، مقاله اشاره می‌کند که در کنار نزدیکی استانبول به کشورهای غربی و آگاهی سیاسی حاصل از این نزدیکی، بسیاری از تجار این بازار تفکراتی علیه دولت قاجار پیدا کردند. انتشار روزنامه‌ها، انجمن‌های انقلابی و روشنفکری با تکیه بر سرمایه اجتماعی و اقتصادی ایرانیان ساکن این شهر و بازار رخ می‌دهد و تأثیرات قابل توجه این حوادث بر وقوع انقلاب مشروطه در ایران بررسی می‌شود.

